

İKLİM ADALETSİZLİĞİ VE GÖRÜNMEZ MÜLTECİLER: “ÇEVRE/İKLİM MÜLTECİLERİ”

Nermin BİTER*

Öz: Göç, uzun zamandır uluslararası bir mesele olarak çeşitli kesimlerin ilgi alanında yer almaktadır. Farklı boyutlarıyla ele alınan göç sorunları için çözüm önerileri sürekli gündemde olsa da, göç etmek zorunda olan gerçek insanlar, araçsallaştırılmış bir kitle olmanın ötesine geçememekte ve mesele aslında neoliberal anlayışın kıskacındaki ulusal ve uluslararası politikaların etkisiyle stratejik çıkarların uygulama alanından başka bir düzleme taşınmamaktadır. Öte yandan, göçün nedeni çevresel sorunlar ve iklim değişikliğine bağlı ortaya çıkan felaketler ise, göç etmek zorunda kalan insanlar, bu defa adeta görmezden gelinen bir hayalet kitleye dönüştürülmektedir. Sayılan gün geçtikçe artan ve uluslararası hukukta kendileri için her hangi bir göçmen statüsü açıkça belirtilmeyen çevre/iklim mültecilerinin karşısında, uluslararası aktörler adeta üç maymunu oynamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma planları doğrultusunda düzenlenen uluslararası çevre sözleşmeleri, her ne kadar çevrenin bir bütün olarak korunmasına vurgu yapsa da, sürekli ileriye dönük verilen taahhütler, küreselleşmenin insanlar arasındaki sınırları daha da derinleştirdiğinin göstergelerinden biridir. Gelişmiş ülkelerin kendi sınırları içinde ciddi yatırımlara konu olmaya başlayan çevreci politikalar bile, iklim adaletsizliği karşısında etkili çözümler üretmemektedir. Bu yazıda, çevre hakkı kavramı odağa alınarak iklim adaletsizliği ve çevre/iklim mültecilerinden bahsedilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar sözcükler: çevre hakkı, iklim adaletsizliği, çevre/iklim mültecileri

Climate Injustice and Ignored Refugees: “Environmental / Climate Refugees”

Abstract: Migration has been in the interest of various segments as an international issue for a long time. Although several resolutions for migration problems that approach the issue in different dimensions remain on a constant agenda, real people who have to migrate cannot go beyond being an instrumentalized mass, and the migration issue cannot be shifted to any other platform other than a field of application for strategic interests under the influence of national and international politics in the grip of neoliberal conception. On the other hand, when the reason of migration is disasters related to environmental problems and climate change, then people who have to migrate becomes almost a mass of ghosts being ignored. Against the environment / climate refugees whose numbers are increasing day by day and international law does not clearly state any immigrant status for them, the international actors “see no evil, hear no evil and speak no evil”. Although international environmental conventions in the direction of sustainable development schemes emphasize the preservation of the environment as whole, forward-looking promises are one of the indicators that globalization has led to deepen borders between the people. Even environmentalist policies of developed countries which also become a serious investment subject, do not produce effective solutions against climate injustice. In this article, it is aimed to refer to the climate injustice and the environmental/climate refugees by focusing on the concept of the right to environment.

Key words: right to environment, climate injustice, environmental/climate refugees

1. Giriş

Çevre kavramının günlük kullanıma girmesi yaklaşık elli yıl öncesine dayanmaktadır. Bu kavramın anlaşılması, ilk bakışta kolay ve açık gibi görünse de, çevrenin sınırları belirlenemez niteliktedir ve bağlantılı olduğu konular da son derece karmaşıktır (**Keleş ve Hamamcı, 1997**). Genel bir tanımlamayla çevre, birey veya toplulukların etrafındaki her şey olarak açıklanmıştır (**Wright ve Nebel, 2008**). Dolayısıyla, insanın çevresi denildiği zaman asıl olarak anlaşılması gereken, doğal ve kültürel tüm unsurlar ve süreçler olmalıdır. Bu unsur ve süreçler ise, fiziksel ve toplumsal çevreyi birbiriyle bağlantılı biçimde şekillendirmektedir.

Oluşumu bakımından doğal ve yapay olarak sınıflandırılan fiziksel çevre, insanın içinde yaşadığı, varlığını ve niteliğini fiziksel olarak algıladığı ortamdır. Toplumsal çevre ise, belli bir fiziksel çevrede yaşayan insanlar arasındaki ekonomik, sosyal ve siyasal sistemlere dayanan ilişkilerin tümüdür. Her fiziksel çevrenin içinde bir toplumsal çevre yer almakta ve her toplumsal çevre fiziksel çevresinden etkilenmektedir (**Keleş ve Hamamcı, 1997**). Toplumsal çevreyi oluşturan sistemler de, içinde buldukları fiziksel çevreyi doğrudan ve dolaylı olarak sürekli etkilemektedir. Bunlardan dolayı, fiziksel ve toplumsal çevrenin birbirinden ayrı değerlendirilmeleri mümkün değildir.

*Dr., Biyoloji, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, İzmir Dayanışma Akademisi

Geliş Tarihi / Received : 18.05.2018

Kabul Tarihi / Accepted : 30.06.2018

Bu yazıda, göç bağlamı içinde “çevre/iklim sorunları” öncelikli olarak fiziksel çevredeki olumsuzluklarla ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Bununla beraber, çevre/iklim sorunlarının ortaya çıkmasında doğrudan ve dolaylı olarak etkisi olan toplumsal çevrenin de, bu olumsuzluklardan sürekli etkilendiğini ve tahribe uğradığını belirtmek gerekir.

1.1. İklim değişikliğine bağlı çevresel sorunlar ve iklim adaletsizliği

İklim değişikliği ve çevresel bozulma; insani güvenlik, sürdürülebilir ekonomi ve kalkınma için önemli zorluklar oluşturması bakış açısıyla, uluslararası alanda uzun zamandır öncelikli gündem olarak ele alınmaktadır. Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli’ne (IPCC) göre küresel ısınmanın etkisiyle ortaya çıkan iklimsel olayların, ormansızlaşma, tuzlanma, toprak kayıpları ve çölleşmeyi tetiklediği ve başta kurak alanlar olmak üzere tüm diğer ekosistemlerin bozulmasını hızlandırdığı bildirilmiştir (IPCC, 2007). IPCC’ye göre küresel ısınmanın varlığı kesindir ve bunun başlıca nedeni % 95 olasılıkla atmosferde, antropojenik faaliyetler sonucu oluşan karbondioksit (CO₂) ve diğer sera gazları (metan, diazot monoksit, kloroflorokarbon gazları) birikiminin artmasıdır (IPCC, 2007). Sera gazlarının atmosferde birikimi bu hızla devam ederse, 21. yüzyılda buzulların erimesi, küçük ada devletlerinin yok olması, biyolojik çeşitliliğin kaybolması, kuraklık, kıtlık, taşkınlar, aşırı hava olayları gibi bir sürü felaketin artacağı ve bunun da aslında şemsiye bir krizin ortaya çıkmasına neden olacağı bildirilmiştir (Rosales, 2008). Küresel ısınma, bazı bilim insanları ve politikacılar tarafından dünyanın karşı karşıya olduğu en büyük tehdit olarak görülmektedir (Harris, 2003). Bu durumun pek çok açıdan yaşamlar ve geçim kaynakları üzerinde benzeri görülmemiş etkilere yol açması kaçınılmazdır. Sorunun aslında IPCC raporlarında belirtilenden daha vahim olduğunu ifade eden bilim insanlarına göre ise, üzerinde durulması gereken esas konu; “fosil yakıtları kullanmaya devam ettikçe insan medeniyetlerinin gelişmesine imkân veren bir dünyaya benzer bir dünyanın kalıp kalmayacağıdır” ve bir an evvel toprak altında kalan fosil yakıtların çıkarılmasından vazgeçilmelidir (Hansen ve ark., 2007).

İklim değişikliğine ilişkin ortaya konan bilimsel çalışmalar, çok hızlı gerçekleşen ve yıkıcı çevresel etkilere neden olan sürecin, örneğin buzul çağı gibi, dünya doğa tarihinde uzun dönemsel aralıklarla gerçekleşen iklimsel süreçlerden farklı ele alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Sanayileşme sürecinin etkisiyle atmosfer bileşenleri ve iklimsel

süreçlerin hızla değiştiği; bu değişikliklerin ise tedrici gelişen çevresel tahribatların (çölleşme, ormansızlaşma, toprağın tuzlanması vb.) yanı sıra, özellikle son yıllarda artık çoğu doğal afet olarak nitelendirilemeyecek olayların da (fırtına, siklon, taşkın vb.) oluşmasına neden olduğu bildirilmektedir (UNHCR, 2018). Dolayısıyla sanayileşme geçmişleri ve aşırı tüketime dayalı yaşam standartları ile bağlantılı olarak, CO₂ başta olmak üzere sera gazı emisyonu yüksek olan gelişmiş ülkelerin, iklim değişikliğinin ortaya çıkmasındaki sorumluluklarının daha fazla olduğu açıktır. İklim değişikliğinin nedenlerine dair bilimsel çalışmaların spekülatif olduğu ve atmosferde biriken sera gazları konusuna şüpheyle yaklaşılması gerektiğine ilişkin kamusal bir algı yaratmaya çalışan haberlerin, fosil yakıt sanayisi ile bağlantılı şirketler güdümlü olduğu ortaya çıkmıştır¹. İklim değişikliği konusunda birçok belirsizliğin olduğunu ifade eden bu ve benzeri görüşlere rağmen, IPCC bu belirsizlikleri kamu politikası tartışmalarının dışında tutarak “bilimsel konsensüsü” korumaya çalışmıştır (Hadjilambrinos, 1999; Schneider, 2006). IPCC’nin, bilimsel konsensüsü koruma çabası, aslında uluslararası iklim ve çevre sözleşmelerinde tarafların, sözleşmeyi imzalamama inatlarını bilimsel belirsizliğe dayandırmalarının önüne geçme çabası olarak okunabilir. Bununla beraber, uluslararası iklim/çevre sözleşmelerindeki uzlaşmazlığın çözüldüğünü söylemek yine de çok güçtür. Öyle ki, örneğin Kasım 2017’de Bonn’da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) 23. Taraflar Konferansı (COP23) ve ilişkili Kyoto Protokolü 13. Taraflar Toplantısı’na, ABD Başkanı Donald Trump’ın Paris Anlaşması’nı reddetmesi ve iklim değişikliğinin bir uydurma olduğunu iddia ederek kömür kullanımını destekleyen açıklamalarda bulunması damgasını vurmuştur (NY Times, 2018a). Her ne kadar Trump’ın açıklamaları, toplantı yürütücüleri ve taraflarınca saçmalık olarak nitelendirilse de, atmosferdeki sera gazı emisyon oranı en yüksek düzeydeki ülkelere biri olan ABD başkanının bu çıkışı, COP konferanslarının sorunu gerçekten çözebileceğine ve Paris Anlaşması’nda kabul edilen 2020 hedeflerinin gerçekleştirileceğine dair kuşku arttırmaktadır. Kâr odaklı ve sömürüye dayalı üretim anlayışı devam ettikçe, bu toplantılarda taraf ülkelerin “kalkınma çıkarlarıyla” bağlantılı uzlaşmazlıkları son bulmayacak gibi gözükmektedir (Ekoloji Kolektifi, 2015).

Küresel ısınma ve bağlantılı olarak iklim değişikliği sorununun ulusal ve uluslararası çevre politikalarında yer almasıyla beraber, bir adaletsizlik kavramı olarak “iklim adaletsizliği” konusu, başta

toplumsal ekolojik hareketler olmak üzere, hak savunucularının gündeminde artan bir ilgiyle yer almaktadır. Doğal kaynakların ve potansiyel iklim tehditlerinin, dünyada coğrafik açıdan eşit olarak dağılmadığı ve dolayısıyla dünyanın doğal kaynak ve süreçler açısından da adil bir yer olmadığı genel kabul gören bir görüştür (**Ashton ve Wang, 2003**). Bunun yanı sıra, ülkelerin iklim değişikliği sorununun oluşumuna katkıları ve iklim değişikliğinin etkilerine maruz kalmaları bakımından da büyük bir adaletsizlik olduğu açıktır. Sanayileşme geçmişleri ile bağlantılı olarak yüksek miktarda CO₂ emisyonu üreterek refahını arttıran gelişmiş ülkelerin neden olduğu iklim değişikliğinin faturasını, en ağır biçimiyle az gelişmiş ülkeler ödemek durumundadır. Sanayileşme sonrası gerçekleşen antropojenik faaliyetlerle, başta CO₂ olmak üzere sera gazları emisyonunun atmosferde artışının, düzensiz ve çok hızlı gerçekleşen iklim değişikliğinin sebebi olduğu, uluslararası çevre sözleşmelerinde de açıkça kabul edilmiştir (**IPCC, 2007**). Fakat buna en az neden olan veya neredeyse hiç sebep olmayan ülkelerde yaşayan insanlar, trajik bir biçimde iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı en kırılgan konumda olanlardır (**Tokar, 2014**). Bunun yanı sıra, atmosferde CO₂ emisyonu artışına en çok neden olan gelişmiş ülkeler, teknoloji ve mali kaynaklar bakımından iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerine karşı önlem alma ve uyum sağlama açısından da avantajlı durumdadır. İklim değişikliği, tüm diğer ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerde olduğu gibi uluslararası ilişkilerde Kuzey-Güney dengesizliğinin önemli göstergelerindendir (**Muhovic-Dorsner, 2005; Parks ve Roberts, 2006; Tokar, 2014**). Konunun bir diğer adaletsizlik boyutu ise, iklim değişikliğinin şimdiden görünmeye başlayan olumsuz etkilerine en ağır biçimde maruz kalacak olanların gelecek nesiller olmasıdır. Gerçekçi ve işlevsel önlemler alınmadığı takdirde küresel ısınmanın giderek artmasıyla beraber, iklim felaketleri olarak tanımlanan son derece yıkıcı çevresel olayları, aslında bu sorunun ortaya çıkmasında hiç katkısı olmayan gelecek nesiller yaşamak zorunda kalacaktır. Bu sebeplerden dolayı etik bir yaklaşımla, iklim değişikliği ve bağlantılı biçimde ortaya çıkan çevresel sorunlar "uluslararası ve nesiller arası adalet sorunu" olarak tanımlanmaktadır (**Grubb, 1995; Haris, 2003**).

Genel bir anlayışla, iklim adaleti dağıtıcı adalet kavramı ile ilişkilendirilmektedir (**Moore, 2008**). Bir mal ya da değer, taraflar arasında eşitlik, ihtiyaç veya katkı gibi ilkeler doğrultusunda hakkaniyetle

paylaştırılması anlamında kullanılan dağıtıcı adalette, kolektif fayda veya yüklerin genel standartlar üzerinden bölüştürülmesi amaçlanmaktadır (**Pan, 2003; Paavola, 2008**). Yıkıcı çevresel sorunlara neden olan iklim değişikliğine karşı önlemler alınmasının ve uyum mekanizmaları geliştirilmesinin maliyetinin çok yüksek olduğu; bu nedenle hiçbir birey, devlet veya çok uluslu şirketin tek başına bu yükün altından kalkamayacağı ve dolayısıyla iklim değişikliğinin getirdiği külfetlerin adalet ilkelere uygun bir biçimde dağıtılması gerektiği ifade edilmektedir (**Meyer ve Rose, 2006**). Bununla beraber, iklim değişikliğinde asıl meselenin, külfet paylaşımı sorunundan öte atmosferin sera gazlarını absorblama kapasitesi anlamındaki kıt bir kaynağın dağıtılması sorunu olduğunu vurgulayan görüşler de bulunmaktadır (**Singer, 2006**). Metalaştırılan doğal kaynak ve süreçlerin nasıl paylaşılacağı ya da dağıtılacağı sorununa odaklanan uluslararası iklim değişikliği sözleşmeleri ve protokollerinin her defasında neden olduğu tartışmalar, aslında tarafların kendi ulusal çıkarları doğrultusunda şekillenen adalet anlayışları nedeniyle, üzerinde uzlaşma sağlanabilecek küresel bir dağıtıcı adaletin tesis edilebilmesinin uzak bir ihtimal olduğunu göstermektedir (**Page, 2007**). Nitekim, ulusal ve uluslararası bir mesele olan asıl konu, temel bir hak olarak çevrenin korunmasından ziyade, "kalkınma", daha doğrusu yine "ekonomik kalkınma" ile bağlantılı biçimde, çevrenin faydalar ve kâr anlamında sürdürülebilirliğine dayanan tartışmalara sıkışık kalmaktadır. Bu nedenle yazının sonraki bölümünde çevre hakkının, sürdürülebilir kalkınma planlarına bağlı şekillenen sözleşmelerle uluslararası alana taşınmasından bahsedilecektir.

1.2. Çevre hakkının uluslararası bir mesele olarak gündeme gelmesi

Dayanışma haklarından² biri olan çevre hakkı, ekonomik kalkınma planları doğrultusunda aşırı sanayileşmenin ve teknoloji kullanımının neden olduğu çevre kirliliği ve dengesizleşen iklim değişikliğinin insan hayatında neden olduğu zorluklara karşı bir tepkinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Canlı ve cansız bileşenleri bir bütün olarak içeren çevre, yapısı gereği sınırlar ötesi ya da sınırlar üstüdür. Çevreye ilişkin olan tüm eleman ve süreçler birbirlerine bağlıdır ve sınırları olmayan bir bütünlük içindedir. Dolayısıyla çevrenin korunması ve düzenlenmesi ile ilişkili sorumluluklar ne tek tek bireylere ne tek tek ülkelere ne de sadece bugüne ait olabilir. Diğer insanlarla ve insanlıkla tam bir dayanışmayı varsayan çevre hakkı meselesinde, herkes, hem birlikte alacaktır ve borçludur, hem de çevrenin korunması

ve geliştirilmesi görevine sahiptir. Bu dayanışmanın, gelecek kuşaklara kadar uzandığı ve ulusal yargı yetkisinin sınırlarının ötesinde olduğu belirtilmektedir (**Symonides, 1992**). Bununla beraber, sürdürülebilir kalkınma planları ile bağlantılı olarak 1970'lerde başlayıp hâlâ devam eden uluslararası sözleşmelere artan bir ilgi ile konu olmasına rağmen, aslında uluslararası hukuk düzenlemelerinde, evrensel insan hakları kavramı bağlamında tam bir kurumsallık kazandığı hâlâ tartışmalıdır (**Çelik, 2010; Olgun ve Işık, 2017**). Günümüzde toplumsal hareketler arasında önemli bir yer teşkil eden iklim ve çevre adaleti hareketinin odağında duran çevre hakkı meselesinin, ilk kez uluslararası alana taşınabilmesi ise, ancak sürdürülebilir kalkınma düşüncesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bunun asıl nedeninin, küresel kapitalist dünyada, doğal kaynak ve süreçlerin doğrudan veya transfer yoluyla sömürsünün de risk altına girdiğinin fark edilmesi olduğunu belirtmek gerekir.

Aslında sürdürülebilir kalkınma düşüncesi, ilk kez 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başında Almanya'nın Baden Bölgesi'nde Kara Ormanlar'ın yok oluşunu engellemek için çıkarılan yasalarda yer almıştır (**Kılıçoğlu, 2005**). Bununla beraber, uluslararası bir konu olarak ele alınması ise 1970'li yıllara denk gelmektedir. Kavram, genel olarak toplumların gelişiminin devamlılığının ekonomik, sosyal ve çevresel unsurları bir arada barındıran daha kapsamlı ve çok boyutlu bir sürece bağlı olduğunu ifade etmektedir (**Han ve Kaya, 2008**). Kavramın ortaya çıkması, Roma Kulübü tarafından 1972 yılının başında sunulan "Büyümenin Sınırları" adlı rapordan sonradır. Nüfus, sanayi üretimi, gıda, yenilenemeyen kaynaklar ve çevre kirliliği gibi beş temel değişken arasındaki etkileşimi açıklayan raporda ulaşılan sonuca göre dünya sistemi kaynak krizi sonucu çökecektir. Büyümeyi durduran temel neden olarak, çevresel taşıma kapasitesinin aşılmasıyla ortaya çıkan çevre kirliliğindeki hızlı artış gösterilmektedir (**Meadows, 1972**). Aynı yıl 113 ülkenin katıldığı ve "tek bir dünyamız var" sloganıyla akıllarda kalan Stockholm Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansı (UNCHE) gerçekleştirilmiş ve Stockholm Deklarasyonu yayınlanmıştır (**UN, 1972**). Deklarasyonun, "İnsan, onurlu ve refah içinde bir hayata imkân veren nitelikte bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve elverişli hayat şartları temel hakkına sahiptir ve şimdiki ve gelecek nesiller için çevreyi korumak ve geliştirmek açısından büyük bir sorumluluk taşımaktadır" şeklinde ifade edilen birinci ilkesi ile çevre hakkı ilk defa uluslararası alana taşınmıştır (**UN, 1972**). Bu bildirgedeki ilkeler, devletlerin daha iyi bir çevre için dünya insanların arzularını yansıtacak ya da

bu arzuların gereklerini yerine getirecek yükümlülüklerini ayrıntısıyla belirlemek yerine, siyasal ve ahlaki açıdan söz vermelerini yansıtan ve bağlayıcılığı olmayan nitelikte kalsa da, uluslararası çevre hukukunun temeli olarak görülmektedir (**Sohn, 1973; Pallemmaerts, 1993**). BM'nin 1982 tarihli "Dünya Doğa Şartı" bildirgesi ise daha somut ilkeler ortaya koyarak, çevre hakkının uygulamaya sokulması konusunda devletlerin yükümlülüklerini ve bireylerin yapabileceklerini saptama niteliğindedir (**Olgun ve Işık, 2017**). Sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası resmi bir kavram olarak ilk kez kullanılması ise, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) tarafından 1987 yılında yayınlanan "Ortak Geleceğimiz" adlı raporla (Brundtland Raporu) olmuştur. Buna göre sürdürülebilir kalkınma, "bugünün gereksinim ve beklentilerini, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini ve beklentilerini karşılama olanaklarını tehlikeye atmaksızın karşılamaktır" ifadesiyle tanımlanmıştır (**UN, 2018**). Brundtland Raporu, aslında Stockholm Deklarasyonu'nda ve Doğa Şartı'nda yer alan ilkelerin tanınması ve yürürlüğe geçirilmesi çabası olarak da değerlendirilebilir. Rapordan ancak yedi yıl sonra, 1992'de Rio'da toplanan BM Yeryüzü Zirvesi'nde kabul edilen "Rio Bildirgesi" çevre hakkının, bir insan hakkı kategorisi olduğunu kabul ve ilan etmiştir. Bildirgenin birinci ilkesi, insanları sürdürülebilir ve dengeli kalkınmanın merkezinde tutmuş ve çevre hakkını "doğa ile uyum içerisinde sağlıklı ve verimli bir yaşam sürme hakkı" olarak tanımlamıştır (**UNESCO, 1992**). Rio Zirvesi'nden 10 yıl sonra toplanan Johannesburg Zirvesi'nde (Rio+10 Zirvesi) ise çevre sorunlarıyla yoksulluğun önlenmesi ve insan hakları konusunda bağlar kurulmuş, sürdürülebilirliğin toplumsal boyutlarına vurgu yapılmıştır (**UN, 2002**). Çevresel sorunların uluslararası bir mesele olarak ilk kez ele alındığı Stockholm Konferansı'ndan 40 yıl sonra, 2012'de gerçekleştirilen Rio+20 Konferansı'nın sonuç belgesi olan "İstedığımız Gelecek" raporunda, sürdürülebilir kalkınmanın "doğayla uyumu" gerektirdiği, tekrar açıkça beyan ve kabul edilmiştir. Raporunda, "bu fikre ulaşmak için, ekonomik, sosyal ve insani kalkınmanın, yeni ve ortaya çıkan zorluklar karşısında ekosistemin korunması, yenilenmesi, restorasyonu ve esnekliği ile dengelenmesi gerektiği" ifadesi yer alır (**UN, 2012**).

Çevre ile ilgili sorunların çözümü ve bağlantılı olarak sürdürülebilir kalkınma ile ilişkili yatırımların, özellikle gelişmiş ülkeler düzeyinde artan bir ilgiyle ciddiye alınmasının asıl nedeni, ekosistem hizmetleri olarak adlandırılan doğal kaynak ve süreçlerin üzerindeki kısıtlayıcı ve tahrip edici etkilerdir. Ekosistem hizmetleri, ekosistemlerin insan yaşamı ve

esenliğine doğrudan ve dolaylı tüm katkıları olarak ifade edilmiştir (**Sandifer ve ark., 2015**). Bin Yıl Ekosistem Değerlendirmesi (MEA³)'ne göre ise, insanlığın doğadan hiçbir ücret ödemediği hizmetler ekosistem hizmetleri olarak tanımlanmakta ve dört temel kategoriden oluşmaktadır. Bunlar, tedarik hizmetleri (besin, su, ham madde); düzenleme hizmetleri (iklim ve hastalıkların kontrolü); kültürel hizmetler (estetik, spiritüel, turizm); destekleyici hizmetler (diğer ekosistem hizmetlerinin varoluşunu destekleyen süreçler; yaşam ortamları, besin döngüsü, birincil üretim, su döngüsü gibi) olarak belirlenmiştir (**MEA, 2003; MEA 2005**). Bu tanımlamalarda tartışılması gereken esas konu, bedava hizmet olarak adlandırılan söz konusu doğal kaynak ve süreçlerin metalaştırılarak, mal ve hizmet dağıtımını elinde tutan ve bunları insanlığa belli bir değer karşılığında satan kapitalist sistemin sömürsü altında olmasıdır. Sanayileşme sonrası, insanlığın yoğun bir biçimde karşı karşıya kaldığı kirlilik, iklim değişikliği, ormansızlaşma, çölleşme, kıyıların tahrip edilmesi, bitki ve hayvan türlerinin yok olması, kaynak sömürsü gibi sorunlar tüm ekosistemler için çoğu zaman geri dönüşümü olmayan riskler oluşturmaktadır. Son 60 yılda ekosistemlerin yaklaşık % 60'ı, insan faaliyetleri ile bağlantılı olarak bozulmuştur (**The World Counts, 2014**). Ekosistemleri bozan asıl etkinin, kâr odaklı ve çoğunlukla fosil yakıt kullanımına dayanan kapitalist üretim ve aşırı tüketim süreçlerinden kaynaklı faaliyetlerle ilişkili olduğu açıkça belliyken, sorunun ortaya çıkış nedenlerinin her defasında tüm insanlığa dayandırılmasının gözden kaçırılmaması gerekir. Ekosistemlere hiçbir bedel ödemediği sağlanan bu "bedava hizmetlerin" tehlikeye girmesi, doğal kaynakların kullanımı ve enerji üretimi ile doğrudan bağlantılı olan kâr odaklı üretim süreçlerini de olumsuz etkilemektedir. Özellikle refah seviyesi yüksek olan Kuzey ülkelerinin, 1980'li yıllardan itibaren başlayıp 2000'li yıllarda yükselişe geçen, "yeşil kapitalizm" olarak da değerlendirilen ve aslında odağında hâlâ ekonomik kalkınma olan sürdürülebilir çevre politikalarının, teknokratik bir çevrecilik anlayışı üzerine temellendirildiği ifade edilmektedir (**Tokar, 2014**). Bu anlayışta çevre sorunlarına genellikle teknik olarak yaklaşılmakta ve çözümler, statükoyu koruyan dar bir perspektif içinde tutulmaktadır. Örneğin bunun göstergelerinden biri, çevreci veya enerji tasarruflu ürünler adı altında, aslında üretim süreçleri ile beraber değerlendirildiklerinde ne kadar çevreci oldukları da tartışmalı olan, büyük bir pazarın ortaya çıkmasıdır. Bu yaklaşım, uluslararası çevre sözleşmelerine de yansımakta, taraflar arasındaki tartışmalar, Stockholm Deklarasyonu'nda ilk kez bahsedildiği gibi

tüm insanlığı kapsayan bir çevre hakkı ve yaşamın sürdürülebilirliği meselesinden daha çok, ülkelerin kendi kalkınma hedefleri doğrultusunda, ekosistemlerin restorasyonu, esnekliği ve faydaların paylaşımına odaklanmakta; ekosistemlere verilen zararların karşılanması ve olası tehditlere karşı külfet paylaşımı konularında ülkelerin çıkar çatışmalarıyla sürüp gitmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma düşüncesiyle bağlantılı başlayan uluslararası çevre anlaşmalarının da, iklim değişikliği başta olmak üzere küresel çevre sorunlarına karşı acil olarak gerçekçi ve inandırıcı çözümler üretmek bir yana meseleyi daha da karmaşıklaştırdığı görülmektedir.

Uluslararası çevre sözleşmelerine ilişkin bu toplantılarda, tarafların, iklim değişikliğine bağlı ortaya çıkan insani güvenlik sorunlarının çözümü ve iklim adaletsizliğine karşı talep edilen adaletin tesis edilmesine, gerçekçi ve samimi yaklaşmadıklarının en büyük göstergesi ise, tıpkı savaş mültecilerine benzer biçimde bir kriz diline sıkıştırılan ve adeta görünmez bir kitleye dönüştürülen iklim/çevre mültecileridir.

2. İklim değişikliğine bağlı çevresel sorunlar nedeniyle göç ve iklim/çevre mültecileri

2.1. İklim/çevre sorunları nedeniyle göç

Genel ve oldukça basit bir ifadeyle göç, itici ve çekici faktörlerin etkisinde gerçekleşen yer değiştirme hareketi ve geleneksel yaşam alanlarının kalıcı veya bir süreliğine terk edilmesi olarak tanımlanabilir. İtici faktörler, geleneksel yaşam alanlarının, artık ihtiyaçları karşılayamadığı veya her türlü insani güvenliğinin tehdit altına girdiği durumları kapsamaktadır. Çekici faktörler ise, daha iyi olduğu düşünülen yaşamsal koşulları ifade etmektedir. İster zorunlu ister isteğe bağlı olsun, itici ve çekici faktörlerin etkisiyle göçün ortaya çıkışında, insan ihtiyaçları ile bağlantılı olan ekonomik, sosyal ve kültürel etmenler tetikleyicidir. Doğal ihtiyaçların karşılanması anlamında ekonomik; kültürel ihtiyaçların karşılanmasında ise sosyal ve politik faktörler söz konusudur. Aslında birbiri ile iç içe geçen ve bağlantılı tüm bu faktörlerin gerçekleşme ortamı ise çevredir. Dolayısıyla, göçün en kapsayıcı genel nedeni olarak, insanın veya insan topluluklarının içinde buldukları çevrenin, ihtiyaçları karşılayamaması veya ihtiyaçların karşılanmasını engelleyici nitelikte olması demek mümkündür. Bu bağlamda diğer dayanışma haklarıyla beraber çevre hakkının, son derece kapsayıcı ve diğer haklar açısından da kesişen bir noktada olduğunu tekrar hatırlamak önemlidir. İklim değişikliğine bağlı ortaya çıkan çevre sorunları nedeniyle göç etmek zorunda kalan insanlar için, ilk etapta fiziksel

çevrede yaşanan tahribatlar tetikleyici olsa da, tüm göç hareketliliği süresince hem doğal hem kültürel insani ihtiyaçları bütün olarak güvenliksiz bir duruma taşınmaktadır.

İklim değişikliği ve küresel ısınmaya bağlı olarak yapılan uzun vadeli tahminleri, genellikle tüm insanlığın topluca, gelecekte karşılaşacağı ani çevresel felaket senaryolarıyla ilişkilendirme eğilimi vardır. Oysa gözden kaçırılan nokta, küresel ısınmanın zaten dünyanın pek çok bölgesinde yaşayan insanların ciddi biçimde etkilemekte olduğudur. Küresel ısınma, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından da temelde bir "halk sağlığı" sorunu olarak tanımlanmıştır. İklim değişikliğinin, sadece beslenme bozukluğu, sıtma, ishal ve ısı stresi riskleri göz önüne alındığında bile, 2030 ile 2050 yılları arasında her yıl 250.000 kişinin ölümüne yol açacağı tahmin edilmektedir. İklim değişikliği ile ilişkili sağlık risklerine uyum sağlama kapasitesinin sınırlı olduğu ülkelerde, iklim değişikliğinden kaynaklanan sağlık etkileri daha da artmaktadır (WHO, 2018). Dünya genelinde iklim değişikliğinden etkilenen bölgelerde, sıcak hava dalgaları, taşkınlar, kuraklıklar ve alçak sahil kesimleri boyunca yükselen deniz seviyeleri gibi aşırı yıkıcı olaylarla beraber, söz konusu bu bölgelerin hem canlılık hem de verimlilik seviyeleri giderek daha fazla risk altına girmektedir. Kademeli ve ani çevresel değişiklikler zorunlu olarak insanların buldukları yerleri terk etmelerine neden olmakta ve buna bağlı olarak gerçekleşen gerek iç gerek dış göç hareketleri hızla yükselmektedir (IOM, 2007).

Dünyada tahminen 230 milyon uluslararası göçmen bulunduğu ve bu rakamın 2050 yılına kadar 400 milyondan fazla olmasının öngörüldüğü bildirilmiştir (Martin, 2013). Bu göç hareketliliği için pek çok karmaşık etmen söz konusu olmakla beraber, özellikle son 10-15 yılda küresel iklim değişikliğinin etkisiyle oluşan çevresel tahribatların bir sonucu olarak gerçekleşen göç; akademisyenlerin, politikacıların ve medyanın daha yoğun ilgisini çekmeye başlamıştır (Bremner ve Hunter, 2014). Çevresel faktörler yüzünden, 1995 verilerine göre toplamda 25 milyondan fazla insanın yerleşim yerlerini terk etmek zorunda kaldığı ve küresel ısınma sürdükçe 2050'ye kadar 200 milyondan fazla insanın iklim değişikliği etkisiyle göç etmek zorunda kalacağı tahmin edilmiştir (Myers, 2002; Brown, 2008). Konuyla ilgili pek çok akademik yayın ve çeşitli uluslararası konferanslara rağmen, çevresel değişikliklere bağlı göç olgusu, çoğunlukla Katrina Kasırgası ya da Endonezya'yı vuran tsunami gibi hızlı ve dramatik olaylar nedeniyle milyonlarca insanın

aniden yerinden olduğu durumlarda daha çok dikkat çekmektedir (Bremner, 2014). Oysa büyük ve ani gerçekleşen felaketlerin yanı sıra, iklim değişikliğinin etkisiyle, uzun süreli ve birikerek gerçekleşen çevresel tahribat yüzünden de uzun zamandan beri insanların göçe zorlandığı bilinmektedir. Örneğin, Sahraaltı Afrika'da tahminlere göre 80 milyondan fazla kişinin kuraklık nedeniyle açlık çektiği ve yedi milyon kişinin sadece yiyecek kaynaklarına ulaşmak için göç ettiği bildirilmiştir (Myers, 2001). Ayrıca Bangladeş'ten Sudan'a kadar birçok ülkede, iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkan krizin, insanlar arasında şiddetli etnik çatışmaları arttırdığı ve kan dökülmesine neden olduğu rapor edilmiştir (Tokar, 2014). Dramatik yaşam sorunlarıyla karşı karşıya olması bakımından ilk dikkat çeken Afrika ülkeleri dışında da, uzun süreli çevresel tahribat nedeniyle pek çok ülke veya bölgede yaşayan insanlar da göç etmek zorunda kalmaktadır (Myers, 2002). Hindistan ve Pakistan gibi Asya ülkelerinde, kuraklık ve felaketlere yol açan taşkınlar nedeniyle sürekli bir mahsul kıtlığı yaşanmaktadır; tarım alanlarının çoğu düzensizleşen muson yağışları etkisiyle kaybolmaktadır. Latin Amerika'daki tarım alanlarının giderek çölleşmeye başladığı ve tatlı su kaynaklarının sürekli tuzlandığı bilinmektedir. Tarım ürünlerindeki kayıp ve mahsul kıtlığının yanı sıra, bir de genetiği değiştirilmiş organizmalı (GDO) tohum ve pestisit kullanımları üzerindeki kartel nedeniyle, örneğin Hindistan'da gerçekleşen çiftçi intiharları, sorunun başka bir boyutta ele alınmasını gerektiren vahametini de göstermektedir (Tokar, 2014).

2.2. İklim/çevre mültecileri

İlk kez, 1970'lerde Worldwatch Enstitüsü'nden Lester Brown tarafından tanıtılan kavram (Brown, 1979), 1985 BM Çevre Programı (UNEP)'nda, El-Hinnawi'nin "Çevresel Mülteciler" başlıklı politik bir yazısıyla ortak kullanıma girmiştir. El-Hinnawi, çevresel mültecileri, "varlığını tehlikeye atan veya yaşam kalitesini ciddi şekilde etkileyen belirgin bir çevresel bozulma (doğal süreçler ve/veya insanlar tarafından tetiklenen) nedeniyle geçici veya kalıcı olarak geleneksel yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalan insanlar" olarak tanımlamaktadır (UNEP, 1985; Kinreab, 1997). Aslında evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımlama hâlâ yoktur. Çevre/iklim mültecisini çevresel bir stres faktörü nedeniyle geleneksel yaşam yerini terk etmeye karar verebilen kişi olarak adlandıran genel bir tanımın yanı sıra, göçe zorlayan çevre sorunlarını ayrıntısıyla tarif eden çeşitli tanımlarla karşılaşmak mümkündür (Jacobson, 1988; Myers ve Kent, 1993; Bates, 2002; Kolmannskog, 2008). Literatürde çevre mültecileri (ya da çevresel

Tablo 1. Farklı çevresel sorun kategorileri, özellikleri ve bağlantılı biçimde ortaya çıkan çevresel mülteci örnekleri
(Bates, 2002'den düzenlenerek alınmıştır.)

	Felaket		El koyma/İstimsak		Bozulma/Kötüleşme	
	Hesapta olmayan katastrofik bir olay göçü tetikler		Çevrenin bilerek tahribatıyla insanlar yerlerinden edilir		Çevrenin giderek bozulması, insan yaşamını güçleştirdiği için göçe zorlar	
Alt kategori	Doğal	Teknolojik	Kalkınma	Ekolojik soykırım	Kirlilik	Tükenme
Köken	Doğal	Antropojenik	Antropojenik	Antropojenik	Antropojenik	Antropojenik
Ortaya çıkması	Kasıtsız	Kasıtsız	Kasıtlı	Kasıtlı	Kasıtsız	Kasıtsız
Süre	Ani	Ani	Ani	Ani	Kademeli	Kademeli
Genel örnek	Yanardağ patlaması	Nükleer reaktör sızıntısı	Baraj kurma	Bitkilere zarar verme	Küresel ısınma	Ormansızlaşma
Gerçek örnek	Montserrat	Three Mile Island-ABD	Three Gorges Barajı - Çin	Vietnam	Bangladeş	Amazon-Ekvador
Tahmini yer değiştiren	7000	144.000	1.300.000	7.000.000	15.000.000	115.000

mülteciler) kavramı, genellikle iklim mültecileri kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bununla beraber iklim mültecilerini "iklim değişikliğinin üç etkisinden (deniz seviyesi yükselişi, aşırı hava olayları ve kuraklık/tatlı su kıtlığı) en az biriyle bağlantılı biçimde meydana gelen, doğal yaşam ortamlarında ani veya kademeli değişiklikler nedeniyle hemen ya da yakın bir gelecekte yaşam yerlerini terk etmek zorunda kalan insanlar" şeklinde tanımlayanlar da vardır (Biermann ve Boas, 2010). Çevre mültecileri tanımı her ne kadar daha kapsayıcı olsa da iklim mültecileri de yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu yazıda ise, her iki kavram eş anlamlı olarak ele alınmaktadır.

Uluslararası Göç Örgütü (IOM) ise, çevresel göçmenleri "çevredeki ani veya yavaş gelişen değişikliklerin zorlayıcı etkisiyle, yaşamları ve yaşam koşulları kötü yönde etkilenen; daimi olarak yerleşim yerlerini geride bırakmak zorunda kalan veya bırakmak isteyen, geçici veya daimi olarak ülke içinde veya ülke dışına göç eden kişiler" olarak tanımlamaktadır (IOM, 2007). Bu tanım aslında, esneklik sağlaması açısından "çevresel olarak uyarılmış göçmen" için kullanılmaktadır. Çevresel göçmen kategorileri açısından çevresel mülteci, çevresel zorunlu göçmen ve çevresel olarak uyarılmış göçmen tanımlamaları da karşımıza çıkmaktadır (Warner, 2011). Çevresel mülteci, örneğin taşkınlar veya büyük çaplı kuraklık yüzünden bireylerin bir yerden ayrılmaktan çok kaçtıkları durumlar için kullanılmaktadır. Felaket mültecileri olarak da değerlendirilen bu insanlar, hem daimi hem de geçici olarak yer değiştirmek zorunda kalırlar. Çevresel zorunlu göçmen, temel yaşam ihtiyaçları ve geçim kaynakları zamanla tehlikeye giren ve bu nedenle genellikle yerleşim yerlerini daimi olarak terk etmek zorunda kalanlar için kullanılmaktadır. Örneğin, deniz seviyesinin

giderek yükselmesi, toprağın verimli kısmının kaybolması veya çölleşme gibi nedenlerle göç edenler bu kategoride değerlendirilmektedir. Çevresel olarak uyarılmış göçmen ise, kötüleşen bir çevreden daimi veya geçici olarak ayrılan/ayrılabilen bireyler için kullanılmaktadır. Bunlar daha ziyade ülke içinde yer değiştirenlerdir (Warner, 2010). Çevre sorunları nedeniyle ortaya çıkan tüm bu göç hareketliliğinde, geri dönüşün ya da dönülmesin eski yerleşim yerlerindeki çevresel bileşenler büyük ölçüde olumsuz etkilenmektedir.

Çevre/iklim mülteciliğinin nedenleri olarak şunlar sıralanmaktadır: Ani şekilde ortaya çıkan doğal felaketler, geçim kaynaklarını yok eden veya ciddi sağlık riskleri ortaya çıkaran kademeli çevre bozulmaları, kaynak kıtlığından kaynaklı etnik gruplar arasındaki potansiyel çevresel çatışmalar, savaş gibi tahribatların doğurduğu çevresel yıkımlar, baraj yapımı gibi kalkınma projeleri, Çernobil faciası gibi endüstriyel olaylar (Jacobson, 1988; Kolmannskog, 2008). Çevresel bozulma özellikleriyle bağlantılı olarak köken (doğal veya insan faaliyetleri/teknoloji kaynaklı oluşu); süre (ani veya kademeli oluşu); göçün planlı bir bozulma sonucu olup olmadığı (kasıtlı veya kasıtsız oluşu) gibi ölçütler doğrultusunda çevresel mülteci örnekleri veren bir tablo aşağıda sunulmaktadır (Bates, 2002).

Tablo 1'deki örneklere bakıldığında, insanların yerleşim yerlerini zorunlu ve istemsiz olarak terk etmek durumunda olduğu açıkça görülmektedir. Ortada aslında zorunlu bir "kaçış" söz konusu olduğu için mülteci tanımlaması kullanılmaktadır. Nitekim daha önce de bahsedildiği üzere, 1985 tarihli UNEP raporunda da El-Hinnawi'nin "çevresel mülteciler" kavramının kabul edilerek yer

bulmuş olması anlamlıdır. Yanardağ patlaması dışındaki tüm örneklerin, antropojenik faaliyetler sonucu ortaya çıkmasına dikkat edilmelidir. Aslında burada üzerinde durulması gereken esas mevzu, kâr güdümlü ve tamamen kapitalizmin çıkarlarını gözetilen faaliyetlerin direkt ya da doğrudan etkileri sonucunda insanların yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmış olmasıdır. Bir diğer dikkat edilmesi gereken konu ise, savaşlar nedeniyle meydana gelen yıkıcı çevresel tahribatların, savaş mültecilerini aynı zamanda çevre/iklim mültecileri de yaptığıdır. Savaşlar bitse dahi, çatışmalar ve kullanılan silah teknolojisinin etkisiyle, doğal kaynak ve süreçlerde yıkıcı tahribatlar oluşmakta ve terk edilmek zorunda kalınan yaşam alanları geri dönülemez bir hâle gelmektedir. Nitekim, zorunlu kaçıları sırasında, savaş mültecileri de iklim mültecileri ile benzer yaşamsal ve insani sorunlarla karşılaşmaktadır. Belki küçük bir fark olarak söylenebilecek, ülkelerin stratejik politik çıkarlarına daha fazla malzeme oldukları için, savaş mültecileri insan olmanın ötesinde araçsallaştırılan bir kitle olarak biraz daha fazla dünyanın gözü önündeyken; iklim/çevre mültecilerinin daha çok hasır altı edilmeye çalışılan görünmez bir kitleye dönüştürülmesidir.

Tanımlamalar konusunda hâlâ ortak bir kullanım olmaması bir yana, uluslararası hukukta çevre mültecilerinin durumu son derece belirsiz ve tartışmalıdır. Çünkü çevresel bir felaket nedeniyle ortaya çıkan zorunlu yer değiştirme hareketliliği, uluslararası sınırlara dayandığında veya sınırları aştığında bu insanlar, uluslararası mülteci hukuku çerçevesinde her hangi bir statü ile (ne göçmen ne de mülteci olarak) uluslararası korumadan yararlanamamaktadır. 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne göre mülteci, "ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen, yahut zulüm korkusu nedeniyle ülkesine geri dönmek istemeyen kişi" olarak tanımlanmaktadır (BMMYK, 1998). Bu tanıma bakıldığında, genel bir ifadeyle zulümden kast edilenin ne olduğunun da aslında son derece belirsiz olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, zulme uğrama sebepleri (*ırk, din, tabiiyet, belli bir toplumsal gruba mensubiyet ve siyasi düşünceler*) arasında çevre mültecileri için geçerli olabilecek açık bir neden de bulunmamaktadır. Oysa yaşadığı yeri terk etmeye ve/veya yaşadığı yere bir daha dönmemesine neden olan; çoğunluğu da antropojenik faaliyetlerle ilişkili olarak ortaya

çıkan ani veya kademeli gerçekleşen yıkıcı çevresel sorunların, bu durumu yaşamak zorunda kalan insanlar açısından açıkça bir zulüm olduğu ortadadır.

2.3. Örnek olay: İklim mültecisi bir ülke "tuvalu"

Pasifik'te yer alan ve dokuz mercan adasından oluşan Tuvalu, 11.000 nüfusuyla küçük ada devletlerinden biridir. Ülkenin en önemli gelir kaynağı, tesadüfen "tv" olan domainin satışlarıdır. Bunun yanında Tuvalu Halkı, geçimini balıkçılık ve çok da verim elde edemedikleri tarımdan sağlamaktadır. Dolayısıyla endüstrisi olmayan Tuvalu'nun, atmosferdeki toplam sera gazı emisyonu oldukça düşüktür. Bir diğer deyişle iklim değişikliğine katkıları neredeyse hiç yoktur (EcoWatch, 2018). Tuvalu'nun en yüksek noktası yaklaşık beş metredir. 1980'lerden beri artan ve şiddetlenen fırtınalara, siklonlara ve taşkınlara sıklıkla maruz kalmaktadır. Yükselen deniz seviyesi etkisiyle, ülkede sağlık, eğitim, alt yapı ve barınma sorunları sürekli gündemdedir. Ayrıca toprağın aşırı tuzlanması nedeniyle ciddi seviyede kuraklık, temiz suya erişim güçlüğü, yetersiz beslenme ve hastalıkların yaygınlaşması gibi temel yaşamsal sorunlar artarak devam etmektedir (Fisher, 2011). Küresel ısınma etkisiyle sıcaklık 1°C daha artarsa, deniz seviyesindeki yükselişle beraber, Tuvalu'nun artık yaşanamaz bir hâle geleceği ve 2050 yılına kadar da haritadan silinen ülkelerden biri olacağı tahmin edilmektedir (Farbotko ve Lazrus, 2012). Bu zorlayıcı koşullar nedeniyle ada halkının çoğu Fiji, Yeni Zelanda ve diğer komşu adalara göç etmeye başlamıştır. Bunlar arasında yerleşme izni alabilen sadece bir aile kayıtlara geçmiştir. Fakat mahkeme aldığı kararı, ailenin Yeni Zelanda'da üç nesilden akrabaları olmasına dayandırmış ve aile ilişkilerine zarar vermemek için ailenin ülkede kalmasına izin verdiğini belirtmiştir (Fairplanet, 2018).

İklim mültecisi ülke olarak adlandırılan Tuvalu ve benzer ada devletleri (Kiribati, Maldivler, Marshall Adaları, Nauru, Tokelau) için, başka ülkelere göç etmeyi başarsalar dahi, bütün bir halk olarak gelecekte yaşayabilecekleri ne geri dönülebilir ne de baştan hayatlarını kuracakları kendilerine ait bir ülke olmayacağı ortadadır. Bunun için en çarpıcı vurguyu, Maldivler'in eski devlet başkanı Mohamed Nasheed, 08 Mayıs 2009'da The New York Times'da çıkan "Aranıyor: Ülkem için yeni bir ev" başlıklı röportajıyla yapmıştır (NY Times, 2018b). Aslında söz konusu bu devletler ve halkları, başka ülkelere mülteci olarak gitmeyi istememelerine rağmen, gelecekte kendileri için başka bir seçim olmadığını farkındadırlar (Fisher, 2011). Örneğin Tuvalu Hükümeti, adanın zorunlu olarak boşaltılması gerektiğinde, Tuvalu

vatandaşlarının, Yeni Zelanda ve Avustralya'ya göç etmelerine izin vermeleri için bu devletlerle anlaşma yapmak istemiş, fakat gerçekçi anlamda başarılı olamamıştır. Yeni Zelanda, daha sonra sadece sınırlı sayıda göçmen kabulüne olanak veren bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma, 18-45 yaş arasında çalışabilecek durumda olan, yeterli seviyede İngilizce bilen, geçmişinde yasa dışı bir faaliyette bulunmadığı ispatlanan ve sağlık kontrolünden başarıyla geçen bireyleri kapsamaktadır (IOM, 2009). Görüldüğü gibi, örneğin yaş kotası koyarak toplumun zaten savunmasız olan kesimlerini daha da dışarda bırakan bu anlaşma, aslında iklim mültecilerinin güvenli bir alana yerleştirilmesinden çok, adeta iş gücü sağlama aracı niteliğindedir.

İklim değişikliğine bağlı ortaya çıkan yıkıcı çevre sorunları nedeniyle yaşanan ve yaşanacak göç hareketlerine ilişkin veri ve tahminler, dünyadaki pek çok insanın potansiyel iklim/çevre mülteci olduğunu göstermektedir (Myers, 2002; Brown, 2008). İklim adaletsizliği ve iklim mültecileri konusunda son derece çarpıcı olan Tuvalu örneği, dünyanın geri kalanı için üzülecekleri ve şanssızlık olarak algılayacakları bir trajediden çok daha fazlasını anlatmaktadır. Neredeyse hiçbir katkıları olmadığı halde küresel ısınmayla ortaya çıkan yıkıcı çevresel olayların en ağır sonuçlarını yaşayan bu insanlar, ülkelerini bile kaybetmelerine neden olan adaletsizliğin onarılması şöyle dursun, kendilerine insanca yaşayabilecekleri bir yer ararken uluslararası hukuk sözleşmelerinin duvarları arasında sıkışıp kalmaktadır. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi, mülteciliğin hukuksal statüsü ancak 1951 Cenevre Sözleşmesi'nde kabul edilen tanım kapsamında değerlendirilmekte ve bu insanların açık bir zulüm gördükleri kabul edilmektedir.

3. Sonuç yerine

İnsan hakları ve insan ihtiyaçları, gerek doğrudan gerek daha karmaşık bir yapı içinde birbirleriyle ilişkilidir. İnsan hakları bağlamında ihtiyaçlar için temel bir sınıflandırmada maddi (hayatta kalma ve esenlik) ve maddi olmayan (özgürlük ve kimlik) nitelikteki konular karşımıza çıkmaktadır (Galtung, 1994). Stockholm Deklarasyonu'nun ilk ilkesinde "İnsan, onurlu ve refah içinde bir hayata imkân veren nitelikte bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve elverişli hayat şartları temel hakkına sahiptir..." ifadesine baktığımızda, söz konusu temel hakların gerçekleşmesi "...imkân veren bir çevre" koşuluna bağlanmaktadır. Bir diğer deyişle yukarıda belirtilen ihtiyaçların karşılanması doğrudan ve/veya dolaylı olarak onurlu ve refah içinde bir

hayata imkân veren nitelikteki çevre ile mümkündür. Bununla beraber, çevre hakkı, diğer dayanışma haklarına benzer şekilde, temel hak tanımları ve normatif hukuk süreci bakımından, 1789 bakış açısına sahip klasik görüşlerce belirsiz bir yerde durduğu eleştirisine uğramıştır. Bu eleştirilerde, özetle hak öznelinin ve konularının belirsiz olduğu; öznesinin insan alanı dışında yer aldığı; hukuksal korumanın olanaksız veya çok güç olduğu; borçluların da belirlebilir türde olmadığı ifade edilmiştir. Kaboğlu'nun araştırma-inceleme yazısında geçtiği haliyle, Sudre bunları, "sözde dayanışma hakları" olarak adlandırmış ve sadece "güzel sözler, dilekler, talepler" olarak nitelemiştir. Hatta bununla yetinmeyip dayanışma haklarını, insan hakları alanı açısından, kavramsal bütünlüğü ve entelektüel uyumu kaybettireceği iddiasıyla tehlikeli bulmuştur (Kaboğlu, 1991). Aynı yazıda, Bourdieu'ya referans verdiği kısımda ise, bu görüşlere dönük eleştiriler çok açık ve net biçimde ortaya konmaktadır. Kısaca, hukuk normunun çekirdeğini zaten bir özlem ve hak isteminin oluşturduğu; her hak isteminin de bir uyumsuzluğun ve çıkarlar çelişkisinin varlığını yansıttığı ifade edilmektedir. Bu çelişkilerin derinleşmesi ve yaygınlık kazanmasıyla da sorunun, savunucularının dar çemberini aşarak topluma mal olmaya başladığı belirtilmektedir. Talep edilen hakkın, normatif hukuka dönüşme sürecindeki iç mantığının, toplumsal istekten, hukuk tekniği aracılığıyla norm haline dönüşmesi şeklinde işlediği anlatılmaktadır. Tüm bu hukuksal mecburiyet duygusunu yaratma süreçlerinde ise hukukçular ve uzmanların yanı sıra dernekler, baskı grupları ve toplumsal hareketler gibi sivil toplumsal alanın belirleyici olduğu vurgulanmıştır (Kaboğlu, 1991). Sonuçta, dayanışma haklarının, öteki bütün özgürlüklerin ortak kökeni, gerçekleşme koşul ve ortamını oluşturduğu; dolayısıyla aslında dayanışma hakları olmaksızın ilk iki kuşak hak ve özgürlüklerin "sözde haklar" olarak kalacağı dile getirilmiştir (Kaboğlu, 1991).

Çevre ile ilgili hak ve ödevlerin düzenlenmesi ve yaptırımların uygulanması açısından, norm gönderici ve alıcılar konusunun alışlagelenin dışında bambaşka bir yerde olduğunu, Galtung'un kitabında geçen ve daha sonra dünyanın pek çok yeriyle beraber Türkiye'de de benzerlerine sıklıkla tanık olduğumuz şu örnekle daha iyi anlamak mümkündür (Galtung, 1994):

"1980'lerin başında Norveç'te önemli bir konu haline gelen Alta hidroelektrik güç projesine karşı gelişen sivil itaatsizlik eylemlerinde kullanılan 'La Elva Leve',

'bırakın da nehirler yaşasın', nehrin geçerli bir norm nesnesi olduğu düşüncesini ifade eden önemli bir slogandı; bazıları için, nehir aynı zamanda geçerli bir norm öznesiydi de...'

Günümüzde yükselişe geçen ekolojik toplumsal hareketler, hem ulusal düzeyde hem uluslararası alanda çevre hakkını, sadece birey ve toplumların temel insan haklarının sağlanmasındaki zorunlu koşul olarak talep etmez; bunun yanında, çevrenin de hakkı olduğunu dile getirir. Nitekim, yukarıda Galtung'dan yapılan alıntıda da, nehrin sadece, norm alıcıların görev ve sorumluluklarının olduğu bir norm nesnesi bileşeni olmadığı; aynı zamanda geçerli bir norm öznesi olarak, kendi başına haklarının olduğu da kastedilmektedir. Normatif hukuk süreci açısından tartışmalara neden olan bu anlayışta aslında, tüm insanlar açısından güvenlik ve esenlikle sürdürülebilir bir yaşamın sağlanması için, antroposentrik bakışın ötesine geçilmesinin zorunlu olduğu vurgusu yatmaktadır. Bu vurgu, güçlü bir adalet talebini, ekolojik adalet talebini gün geçtikçe yükseltmektedir. İklim adaletinin önemli bir boyutunu oluşturan ekolojik adalet, bugünkü ve gelecek nesilleri, insan dışı canlı-cansız tüm doğal varlıkları ve ekosistem süreçlerini kapsamaktadır (**Muhovic-Dorsner, 2005**). Ekolojik adalet, erken sanayileşmiş Kuzey ülkelerinin, yaklaşık 500 yıldır Güney ülkelerindeki insanları, parçası oldukları ekosistemleri, canlı ve cansız doğal varlıkları sömürmek yoluyla biriken tarihsel ve güncel borçlarının, yani ekolojik borçların ödenmesi talebini odağına almaktadır (**Ekoloji Kolektifi, 2017**).

1970'lerden başlayarak gelişmiş ülkeleri, çevre politikalarının düzenlenmesi açısından alarma geçirenin, ekosistem hizmetlerindeki tehlikeler olduğuna yazının ilk kısımlarında yer verilmişti. Meselenin gözden kaçırılmaması gereken kısmı ise aslında kullanılan dilde kendisini açıkça göstermektedir. Ekosistemler varlıklarını doğa tarihinden başka kimseye borçlu değilken, bir anda dille beraber hizmet verme sorumluluğu olan bir şeye dönüşmüştür. Her ne kadar MEA, bilimsel çalışmaları odağa koyarak ekosentrizme göz kırparmış gibi çevrenin sürdürülebilirliğine vurgu yapsa da, asıl mesele çevrenin faydalar anlamında sürdürülebilirliğidir; burada da faydaların ve sürdürülebilirliğin kimler için amaçlandığı, dağıtımının nasıl sağlanacağı, bunu denetleme görevinin kimde olacağı soruları karşımıza çıkmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın bireyler, uluslar ve uluslararası alan için gerçek yaşamda neye karşılık geldiğine dikkatle bakmak gerekmektedir. Neoliberal küresel dünyada, sürdürülebilir

kalkınma aslında sürdürülebilir kazanç kavramının ötesine geçememektedir. Mesele ekosistemlerin sürdürülebilirliğinden ziyade, kâr sağlayan hem de bunu bedava sağlayan bir şeyin sürdürülebilirliğine dönüşmüştür.

Uluslararası çevre sözleşmelerindeki fayda ve yüklerin dağıtımı konusunda işin içinden çıkılamaz tartışmalar, aslında ulusları temsilen hükümetlerin ve çok uluslu şirketlerin etrafında döner. Gelişmiş, gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler arasında, örneğin daha önceki bölümde değinilen iklim değişikliğine karşı sorumluluk ve önlemler alınmasıyla ilgili çıkan tartışmalar, aslında o ülkelerin toplumlarını ne kadar ilgilendiriyor ve taraflar toplumları ne kadar temsil ediyor sorusu hâlâ ortada durmaktadır. Kyoto Sözleşmeleri'nin ekseninde duran ve adeta kirlenmeyi bir hak olarak tanımlayan karbon (veya sera gazları) emisyon hakkı denilen şey, yerellerden başlayarak tüm dünya halklarının yaşamın sürdürülebilirliğine dair ihtiyaçlarına mı karşılık geliyor, yoksa sadece sermayenin sürdürülebilirliğine ilişkin olarak gerek ulusal gerek uluslararası alandaki şirketler arasında bir paylaşımı mı düzenlemeye çabılıyor sorusu cevaplanması zorunlu bir yerde durmaktadır. Tüm insanların kirlilikten uzak, temiz bir çevrede yaşaması hakkını tesis etmek yerine, paylaşılacak ve dağıtımı yapılacak bir emisyon hakkı kavramı etrafında şekillenen tartışmalara dönük eleştiriler, emisyon haklarının ticarileştirilmesinin karbon sömürgeciliği olarak adlandırılan yeni bir sömürgecilik türüne de yol açtığını ve toplumlar arasındaki adaletsizliği daha da arttırdığını ifade etmektedir (**Bachram, 2004; Hayward, 2007**). 1997'den başlayarak devam eden ve pek çok defa çarpıcı protestoların hedefinde olan Kyoto Sözleşmelerinin asli amacı, dar boğaza çoktan girildiği bilimsel çalışmalarla da ispatlanan iklim değişikliğine karşı gün geçtikçe daha savunmasız ve kırılgan hâle gelen yoksul Güney halkları başta olmak üzere tüm insanlığa karşı iklim adaletini sağlamak; bunun ötesinde iklim adaletini ekolojik borçların ödenmesini önceleyerek gerçekleştirmek olmalıdır. Tam bir dayanışma ve işbirliğini gerektiren iklim/çevre adaleti talebi, geri dönüşü ve telafisi mümkün olmayan çevresel sorunlara yol açan iklim değişikliğine karşı, tüm canlılar için en temel hak olan yaşam hakkını savunacak bağlayıcı bir uluslararası hukuk tesis edilmesini dile getirmektedir (**Ekoloji Kolektifi, 2017**).

Yıkıcı etkilerini gün geçtikçe daha çok hissettiğimiz iklim değişikliği ve buna bağlı ortaya çıkan çevresel sorunlarla mücadele ederken, toplumsal ve çevresel adaletsizlik arasındaki ilişki iyi anlaşılmalıdır.

İklim adaletsizliğini ortaya koyan veriler, toplumsal adaletsizliğin iklim adaletsizliğine (ve/veya çevresel adaletsizliğe) yol açtığını, iklim adaletsizliğinin ise toplumsal adaletsizliği derinleştirdiğini göstermektedir (**Ekoloji Kolektif, 2017**). Tüm insanlığı tehdit eden iklim değişikliğinin, dezavantajlı bölgelerde yaşayan yoksul insanlar açısından temiz suya ve gıdaya erişim zorlukları, sağlık ve barınma sorunları gibi, temel yaşamsal ihtiyaçlar üzerindeki tehdit olmanın ötesine çoktan geçmiştir. Bu insanlar, zaten iklim değişikliğine bağlı ortaya çıkan yıkıcı çevresel sorunlar nedeniyle, en temel yaşamsal ihtiyaçları başta olmak üzere, tüm diğer insani ihtiyaçlarını da karşılayamamaktadır. Bunların yanı sıra, iklim değişikliğine bağlı çevresel sorunlar nedeniyle, Sudan'ın Darfur bölgesinde olduğu gibi etnik gruplar arasında şiddetli çatışmalar yaşanmakta (**McLeman, 2011**) ve kadınlarla çocuklara dönük şiddet ve su-iistimaller de dramatik biçimde artmaktadır (**Dunkelman, 2010**). Tüm bu itici güçler, insanları çoğu zaman kitleler halinde yaşadıkları yerleri terk etmeye zorlamakta ve adeta sürgün olan bu yolculuk sırasında da toplumsal adaletsizlik kendisini tekrar tekrar üretmektedir.

İklim Adaleti Hareketi'nin, 2010 toplantısı tartışma metninde geçen aşağıdaki ifadeler (**Tokar, 2014**), iklim adaletinin neden ve nasıl yükseltilmesi gerektiğine dair önemlidir:

"İklim adaleti demek, *neoliberal piyasaları reddeden ve özerk karar alma gücünü yerellerden başlayarak toplulukların eline bırakan bir dünya için çalışan*, bütün mücadeleleri birleştirmek anlamına gelmektedir. Tarihsel sorumluluklarımızı kabul eden ve hem iklim hem de yaşamın kendisi için küresel müşterekleri korumayı amaçlayan bir topluma doğru gözlerimizi çevirdik. *Esasında, toplumlarımızı bir araya getirecek bir yol bulmadan, küresel ısınmanın daha fazla artmasını önleyemeyeceğimizi düşünüyoruz. İklim adaleti için mücadele etmek ve toplumsal adalet için mücadele etmek bir ve aynı şeydir.*"

Temel insan hakkı olarak çevre hakkı savunusunun ve iklim adaleti talebinin önemini, karşılaştıkları insanlık dışı durumlara karşı korumasız bırakılan, kendi kaderlerine terk edilen iklim/çevre mültecileri açıkça anlatmaktadır. Mesela en çarpıcı örneklerden olan Tuvalu halkı, adaletsiz bir şekilde karşı karşıya kaldıkları iklim değişikliğinin neden olduğu çevresel yıkımların bedelini, aslında en temel haklarını kaybederek ve/veya bu hakları gerçekleştirebilecekleri bir yaşam alanından mahrum kalarak ödemektedirler. Yaşadıklarının bir zulüm olduğunu

ve zulmü yaratan faili hukuksal olarak ispatlayamadıkları için de, yerleşik uluslararası hukuk sözleşmeleri tarafından korunma altına alınmamaktadırlar.

Günümüzün en büyük insanlık krizinin, kitlesel zorunlu göçler olduğu kabul edilmekte ve sıklıkla kullanılarak dile yerleşmektedir. Bu da, genel olarak insanlarda, kendi güvenli alanlarını koruma düzleminde kalan ve çözümsüz felaket senaryolarıyla pekiştirilen korku/kaygı hali oluşmasına neden olmaktadır. Aslında bu küresel neoliberal kapitalizmin, yaygınlaştırdığı bir anlayıştır ve ortaya çıkan sorunların esas kaynağının görmezden gelinmesine yol açmaktadır. Bütün bir insanlık ve yaşam tarafından baktığımızda, iklim/çevre mülteciliğini de kapsayan kitlesel zorunlu göçlerin ve beraberinde ortaya çıkan sorunların, temelde küresel neoliberal kapitalizmin derinleştirdiği adaletsizliklerin yarattığı krizlerin sonuçları olduğunu vurgulamak gerekir.

Dipnotlar

1. İklim değişikliğinin inkâr edilmesinin, özellikle fosil yakıt sanayisi ile bağlantılı şirketlerin güdümündeki medya aracılığı ile nasıl gerçekleştiğine ve bu algının kamuda nasıl yaygınlaştığına dair çarpıcı bir örnek, 2009 yılındaki "Climategate" haberleridir. İklim Skandalı haberlerini ve insanlar üzerinde yaygınlaşmasını araştıran çalışmaların özet değerlendirmeleri için Bknz. Brian Tokar (2014), İklim Adaletine Doğru, Öteki Yayınevi; Çev: Sezgin Ata, 1. Basım, İstanbul
2. Literatürde üçüncü kuşak haklar, yeşil haklar olarak da karşımıza çıkan dayanışma hakları için Bknz. Johan Galtung (1994), İnsan Hakları; Başka Bir Açıdan Bakış, Metis Yayınları, 2. Basım, 2013, İstanbul ve İbrahim Ö. Kaboğlu (1996), Dayanışma Hakları, TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, 1. Basım, Ankara
3. MEA (Millenium Ecosystem Assesstment), 2000'li yıllarda UNEP (United Nation Environment Program) ve WRI (World Resources Institute) başta olmak üzere benzer enstitülerin ortaklığıyla oluşmuştur. Dünya Bankası tarafından desteklenmektedir. Genel bilgi için Bknz. <https://publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmselect/cmenvaud/77/77.pdf>.

Kaynaklar

- Ashton, J., Wang, X.** (2003), "Equity and Climate Change", in *Beyond Kyoto: Advancing the International Effort against Climate Change*, 61-85 pp. Pew Center on Global Climate Change, Erişim Tarihi 08.03.2018, http://www.gci.org.uk/Documents/John_Ashton_PEW.pdf.
- Bachram, H.** (2004) *Climate fraud and carbon colonialism: The new trade in greenhouse gases*, *Capitalism Nature Socialism*, 15 (4), 1-16.
- Bates, D.C.** (2002) *Environmental Refugees? Classifying Human Migrations Caused by Environmental Change*, *Population and Environment* 23 (5), 465-477.
- Biermann, F., Boas, I.** (2010), *Preparing for a Warmer World*:

Towards a Global Governance System to Protect Climate Refugees, *Global Environmental Politics* 10 (1), 60-88 .

BMMYK (1998), *Siğınma ve Mülteci Konularındaki Uluslararası Belgeler ve Hukuki Metinler, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciği, Ankara.*

Bremner, J., Hunter, L.M. (2014), *Migration and the Environment, Population Bulletin* 69, No:1, 12 .

Brown, L.R. (1979), *Yirmidokuzuncu Gün: Dünya Kaynakları Karşısında İnsan İhtiyaçları, Worldwatch Enstitüsü Yayını, İstanbul.*

Brown, O. (2008), *Migration and Climate Change, International Organization for Migration (IOM) Migration Research Series* No:31, 64.

Çelik, S. (2010), II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni bir hak kategorisi olarak "dayanışma hakları"; *Bildiri; Kocaeli Üniversitesi 8. Uluslararası Felsefe Sempozyumu.*

Dunkelman, I. (Ed.) (2010), *Gender and Climate Change: An Introduction, Erişim Tarihi 12.05.2018, https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=7pr8xyafPi0C&oi=fnd&pg=PR3&dq=climate+change+and+women&ots.*

EcoWatch (2018), *Meet the World's First Climate Refugees, Erişim Tarihi 12.05.2018, https://www.ecowatch.com/meet-the-worlds-first-climate-refugees-1882143026.html*

Ekoloji Kolektifi (2015), *Paris Anlaşması COP21, Erişim Tarihi 27.02.2018, http://iklimadaleti.org/i/upload/Paris_Anlasmasi-ISBN-978-605-83799-1-6.pdf.*

Ekoloji Kolektifi (2017), *İklim Adaleti Mücadelesi İçin 10 Durak, Erişim Tarihi 03.01.2018, http://ekolojikolektifi.org/portfolio/iklim-adaleti-mucadelesi-icin-10-durak/.*

Fairplanet (2018), *Why climate refugees are the hot potato of immigration policy? Erişim Tarihi 12.05.2018, https://www.fairplanet.org/story/why-climate-refugees-are-the-hot-potato-of-immigration-policy/.*

Farbotko, C., Lazrus, H. (2012), *The first climate refugees? Contesting global narratives of climate change in Tuvalu, Global Environmental Change* 22 (2), 382-390.

Fisher, B. (2011), *Climate Justice: Human security and climate change in Tuvalu, Global Change, Peace & Security* 23 (3), 23 p.

Galtung, J. (1994), *İnsan Hakları; Başka Bir Açıldan Bakış, Metis Yayınları; Çev: Müge Sözen, 2. Basım, 2013, İstanbul.*

Grubb, M. (1995), *Seeking fair weather: Ethics and the international debate on climate change, International Affairs, 71(3), 463-496.*

Hadjilambrinos, C. (1999), *For Richer Or For Poorer? The role of science, politics and ethics in the global climate change policy debate, Bulletin of Science, Technology and Society, Vol:19(6), 521-531.*

Han E., Kaya A. A. (2008), *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika, 6. Baskı. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.*

Hansen, J., Sato, M., Kharecha, P., Russel, G., Lea, D.W., Sidal, M. (2007), *Climate change and trace gases, Phil. Trans. R. Soc. Part: A 365, 1925-1954.*

Harris, P.G. (2003), *Fairness, responsibility and climate change, Ethics and International Affairs, 17 (1); 149-156.*

Hayward, T. (2007) *Human rights and emission rights: Climate justice and the equitable distribution of ecological space, Ethics and International Affairs, 21 (4), 431-450.*

IOM (2007), *Discussion Note: Migration and the Environment,*

Erişim Tarihi 28.02.2018, https://environmentalmigration.iom.int/sites/default/files/2007%20MC_INF_288_EN.IOM%20Migration%20and%20Environment%20Discussion%20Note.pdf

IOM (2009), *Migration, Environment and Climate Change: Assessing the Evidence, Erişim Tarihi 12.05.2018, https://publications.iom.int/system/files/pdf/migration_and_environment.pdf*

IPPC (2007), *Climate Change 2007, Synthesis Report, Erişim Tarihi 28.02.2018, http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr.pdf*

Jacobson, J. (1988), *Environmental refugees: A yardstick of habitability, World Watch Paper, No:86, Washington DC: World Watch Institute.*

Kaboğlu, İ. Ö., (1991) *Dayanışma Haklarının Hukuksal Değeri; Soyut talepler mi, insan hakları mı?, Erişim Tarihi 10.05.2018, http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/2ecdc2590a2e2b6_ek.pdf?dergi=Insan%20Haklari*

Keleş, R., Hamamcı, C., (1997) *Çevre Bilim, İmge Kitabevi Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara.*

Kılıçoğlu, P. (2005) *Türkiye'nin Çevre Politikalarında Sürdürülebilir Gelişme, Turhan Kitabevi Yayınları- Ankara.*

Kinreab, G. (1997) *Environmental causes and impact of refugee movements: a critique of the current debate, Disasters* 21 (1): 20-38.

Kolmannskog, V.O. (2008), *Future Floods of Refugees, Norwegian Refugees Council, Oslo.*

Martin, P. (2013), *The Global Challenge og Managing Migration, Population Bulletin* 68, No:2, 20 p.

McLeman, R. (2011), *Climate change, migration and critical international security considerations, Erişim Tarihi 13.05.2018, http://publications.iom.int/system/files/pdf/mrs42.pdf*

MEA (2003), *Erişim Tarihi 27.02.2018, http://pdf.wri.org/ecosystems_human_wellbeing.pdf*

MEA (2005), *Erişim Tarihi 27.02.2018, https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf*

Meadows, D.L. (1972), *The limits to growth, a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind; Meadows, D.H., Randers, J., Behrens, W.W. (Eds.), USA: Universe Books, Erişim Tarihi 20.02.2018, http://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf*

Meyer, L. H., D. Roser (2006), *Distributive Justice and Climate Change, Analyse & Kritik, 28(2), 223-249.*

Moore, M. (2008), *Global Justice, Climate Change and Miller's Theory of Responsibility, Critical Review of International Social and Political Philosophy, 11(4), 501-517.*

Muhovic-Dorsner, K. (2005), *Evaluating European Climate Change Policy: An Ecological Justice Approach, Bulletin of Science, Technology and Society, 25(3), 238-246.*

Myers, N. (1993) *Environmental refugees in a globally warm world, Bioscience, 43: 752-761.*

Myers, N. (2002), *Environmental Refugees: A growing phenomenon of the 21st century, Phil. Trans. R. Soc. Lond. B. Vol:357, 609-613.*

Myers, N., Kent, J. (2001) *Food and hunger in Sub-Saharan Africa, The Environmentalist Vol:21, 41-69.*

NY Times (2018,a) *Erişim Tarihi 25.05.2018, https://www.nytimes.com/2017/11/02/climate/trump-coal-cop23-bonn.html.*

- NY Times** (2018b), *Wanted: A new home for my country*, Erişim Tarihi 11.05.2018, <https://www.nytimes.com/2009/05/10/magazine/10MALDIVES-t.html>.
- Olgun, H.**, Işık, V. (2017) *Environmental rights as human rights and its place in Turkish law*, *International journal of political studies*; Vol:3-1; 33-52.
- Paavola, J.** (2008), *Science and Social Justice in the Governance of Adaptation to Climate Change*, *Environmental Politics*, 17(4), 644-659.
- Page, E.** (2007), *Equity and the Kyoto Protocol*, *Politics*, 27(1) 8-15.
- Pallemaerts, M.** (1993) "International law from Stockholm to Rio: Back to the future?", London: Greening International Law (Der. Philippe Sands), Eartscan Publications Limited, (Çeviri: Bülent Duru).
- Pan, J.** (2003), *Emissions Rights and Their Transferability Equity Concerns over Climate Change Mitigation*, *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 3(1), 1-16.
- Parks, B. C. and J. T. Roberts** (2006), *Globalization, Vulnerability to climate change and perceived injustice*, *Society and Natural Resources*, 19(4), 337-355.
- Rosales, J.** (2008), *Economic growth, climate change, biodiversity loss: Distributive justice for the global north and south*, *Conservation Biology*, Vol:22(6), 1409-1417.
- Sandifer, P.A., Sutton-Grier A.E., Ward, B.T.** (2015), *Exploring connections among nature, biodiversity, ecosystem services, and human health and well-being: Opportunities to enhance health and biodiversity conservation*, *Ecosystem Services* 12: 1-15.
- Schneider, S. H.** (2006), *Climate Change: Do we know enough for policy action?*, *Science and Engineering Ethics*, Vol:12(4), 607-636.
- Singer, P.** (2006), *Ethics and Climate Change: A Commentary on MacCracken, Toman and Gardiner*, *Environmental Values*, 15(3), 415-422.
- Sohn, L. B.** (1973), *Stockholm Declaration on the human environment*, *The Harvard International Law Journal*, Vol:14-3; 422-515.
- Symonides, J.** (1992) *The Human Right to a Clean, Balanced and Protected Environment*, *International Journal of Legal Information*, Vol. 20, 24-40.
- The World Counts** (2014), Erişim Tarihi 28.02.2018, <http://www.theworldcounts.com/stories/Impact-of-Ecosystem-Destruction>.
- Tokar, B.** (2014), *İklim Adaletine Doğru*, Öteki Yayınevi; Çev: Sezgin Ata, 1. Basım.
- UN** (1972), Erişim Tarihi 27.02.2018, <http://www.un-documents.net/aconf48-14r1.pdf>.
- UN** (2002), Erişim Tarihi 27.02.2018, <http://www.un-documents.net/jburgdec.htm>.
- UN** (2012), Erişim Tarihi 28.02.2018, *The Future We Want*, http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_66_288.pdf
- UN** (2018), Erişim Tarihi 27.02.2018, <http://www.un-documents.net/k-001303.htm>.
- UNEP** (1985), *Environmental Refugees*, Erişim Tarihi 02.03.2018, <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/2651>
- UNHCR** (2018), Erişim Tarihi 29.05.2018, *Climate Change, Natural Disasters and Human Displacement*, <http://www.unhcr.org/4901e81a4.pdf>.
- UNESCO** (1992), Erişim Tarihi 27.02.2018, http://www.unesco.org/education/pdf/rrio_e.pdf.
- Warner, K.** (2010), *Global environmental change and migration: Governance challenges*, *Global Environ. Change*, Vol 20 (3): 402-413.
- Warner, K.** (2011), *Climate Change Induced Displacement: Adaptation Policy in the Context of the UNFCCC Climate Negotiations*, Erişim Tarihi 02.04.2018, <http://www.unhcr.org/4df9cc309.pdf>.
- WHO** (2018), *Climate change and human health*, Erişim Tarihi 09.06.2018, <http://www.who.int/globalchange/mediacentre/news/cop23-who-unep-blog/en/>.
- Wright, R.T., Nebel, B.J.** (2008), *Environmental Science: Towards a Sustainable Future*, 10th ed.; Upper Saddle River NJ: Pearson Prentice-Hall, 682.